

A MAGYAR TÁRSADALOM ÉS AZ ELŐÍTÉLETESÉG

Publikációnkban az európai és a magyar társadalom előítéletességéről és a tolerancia küszöbéről fogalmaztunk meg gondolatokat. Az elmúlt években több felmérés és tudósítás szólt arról, hogy a hazánkban nő az antiszemitizmus, sőt leginkább a fiatalok körében nyugtalanítóan erős az előítéletesség.

A sokszor felületes híradások viszont mindkevesebbet szólnak arról, hogy az ország belpolitikai stabilitása, az életszínvonal és a társadalmi tolerancia alakulása között számos összefüggés mutatható ki.

A publikációnkban arra keressük a választ, hogy a társadalmi tőke, bizalom és az étellel való elégedettség vagy a közös társadalmi értékek és normák meggyengülése hogyan befolyásolja az előítéletességet.

In our publication we wrote our thoughts of the european and the hungarian society's stereotype and tolerance threshold. At the last years there are more tests and reports about the growing of the anti-semitism, mostly among young people.

But several times the reports do not mention that how close is the connection between the political stability, the standard of living and the society's tolerance.

In our publication we try to find the answer that how the anti-semitism is influenced by the social capital and trust, the life fulfillment or the weakening of the common social values and norms.

1. AZ EURÓPAI TÁRSADALMAK ELŐÍTÉLETESÉGÉNEK VIZSGÁLATÁRÓL

Az internet korában a hétköznapi élet naponta hoz olyan találkozásokat, amikor is szembesülünk az eltérő társadalmi rétegek vagy a más etnikumú emberek közti kulturális és értékrendbeli különbségekkel. Legyen a „más” személy migráns vagy országunkbeli, az eltérések kimondatlanul is kényelmetlen helyzeteket szülhetnek. De ezek a testi jegyeken vagy a napi magatartási módzatokban megmutatkozó eltérések vajon milyen mértékben határozzák meg társadalmunk mindennapi életét? Mennyire vagyunk elfogadóak és toleránsak más népekhez képest?

A német Friedrich Ebert Alapítvány e tárgyban 2008-ban 8 európai országra¹ kiterjedően végzett telefonos felmérést. Az összehasonlító kutatás eredményei és a belőlük levonható következtetések, politikailag is releváns tanulságok igen beszédesek. „...A projekt feltárta, hogy az Európai Unió kohézióját, a tagállamok szolidaritását demokratikus fejlődésének távlatait nem csak az intézményi és gazdasági- szociális krízisjelenségek fenyegetik, hanem az ezekre ráakadó – országonként eltérő mértékű, de – a partikularitásokat, a deszolidarizálódást szignifikánsan felerősítő és a dezintegráció irányába ható általános előítéletesség is...’ Európában széles körben elterjedtek a csoportokra vonatkozó ellenségességet kifejező attitűdök az összes megvizsgált viszonylatban. Az európaiak feltűnően egységesek a bevándorlók és a mohamedánok elutasításában. Különböznek viszont – egyes viszonylatokban jelentékenyen – a rasszizmus, az antiszemitizmus, a szexizmus és a homofóbia, dimenzióiban’. Legkevésbé a hollandok az elutasítóak.’ Európai összehasonlításban Magyarország és Lengyelország tűnik ki azáltal, hogy valamennyi vizsgált kisebbséget elutasítja...” [1] A kutatás eredménye alapján tehát Magyarország (Lengyelországgal „holtversenyben”) a vizsgálat dimenziókban elért eredmé-

¹ A vizsgálatot az Egyesült Királyságban, Franciaországban, Hollandiában, Lengyelországban, Magyarországon, Németországban, Olaszországban és Portugáliában végezték el. A vizsgálat az alábbi 6 előítélet típusra fókuszált: idegenellenesség, rasszizmus, előítéletesség, iszlámellenesség, szexizmus (nők lebecsülése) és homofóbia (homoszexuálisokkal szembeni ellenségesség).

HADTUDOMÁNYI SZEMLE

DR. BERÉTI László – TÓTH Csaba

Budapest, 2014.
7. évfolyam 2. szám

nyével és az általános intolerancia kiugróan magas mértékével a tanulmányozott 8 európai tagállam közül a legelőítéletesebb társadalomnak tűnik.

Ez az eredmény még megdöbbenőbbnek tűnik azon adatok birtokában, hogy az átlag európai megkérdezettek fele gondolja úgy, hogy túl sok idegen van az országban és az összesen megkérdezett személyek egyharmadának véleménye alapján az etnikumok között „természetes” az alá- és fölérendeltségi viszony. A vizsgálat országok idegenellenessége, a megfelelő munkahelyhez jutás vágya és a megélhetés elvesztése okozta szorongás között szoros összefüggés van. A megkérdezett átlag európaiak véleménye alapján a velük azonos jogon munkához jutó bevándorlók jelentik munkahelyük megőrzésükre a legnagyobb veszélyt. A rasszizmus kérdésének vizsgálata a „fehérek-feketék” viszonylatára volt leegyszerűsítve. A rangsor legelső helyén Portugália végzett, de utóbbi országot megközelítette Magyarország és Lengyelország is. Az e téren leginkább pozitívabb eredményt azon Olaszország érte el, ahol a romákkal szembeni társadalmi ellenállás a vizsgálat időszakában már erőszakos megmozdulásokhoz is vezetett.² A felmérésben résztvevő országok közül Lengyelország és Magyarországon az antiszemitizmus kérdésében szintén számottevően a legmagasabb értéket mutatta, míg a nyugati országokban (még Németországban is) alacsonyabb volt ezen érték. E mutató tekintetében Nagy-Britannia és Hollandia bizonyult a leginkább toleráns országnak. [2]

A Friedrich Ebert Alapítvány az előítéletesség és a demográfiai, társadalomstatisztikai tényezők kapcsolatát is tanulmányozta. A felmérés eredménye alapján Európában az előítéletesség a korral egyaránt növekszik. E jelenség alól viszont Magyarország az, amely kivételt képez, mivel nálunk éppen az idősebbek körében gyengébb az antiszemitizmus, míg a megkérdezett 16 és 22 évesek körében nyugtalanítóan erős az előítéletesség. Általános tendencia még a gyengébb előítéletesség és az iskolázottság, valamint – ettől függetlenül – a magasabb jövedelem összefüggése. A felmérésben résztvevő országok belpolitikai stabilitása, az életszínvonal alakulása és a társadalmi tolerancia vonatkozásában szintén számos összefüggés mutatható ki. Általános igazság, hogy a társadalmi tőke, bizalom és az étellel való elégedettség mindenhol csökkentheti az előítéletességet. A társadalomban a közös értékek és normák meggyengülése viszont – fenyegetettség érzését keltve vagy fokozva – a bizonytalansággal együtt az előítéletesség intenzitását is erősítheti. [3]

„...Huszonöt vizsgált ország közül Magyarországon a legmagasabb azok aránya, akik nem számítanak helyzetük javulására a jövőben. A megkérdezettek 42 százaléka azt mondta, hogy egyáltalán nem bízik abban, hogy anyagi helyzete jobb lesz egy év múlva, mint most... A hasonló helyzetű Csehországban csak a válaszadók 14 százaléka, Lengyelországban pedig 16 százalék vélekedett így. Németországban a megkérdezettek 57 százaléka úgy vélte, hogy egy év múlva jobb anyagi helyzetben lesz. Ami az országok átlagát illeti, az emberek többsége optimista: a megkérdezettek 60 százaléka bízik abban, hogy jobbra fordul a sorsa, 30 százalék a mostanihoz hasonló körülményekre számít, és csak 10 százalék azok aránya, akik nem bíznak anyagi helyzetük javulásában...” – derül ki egy szintén európai országokat górcső alá vevő, 2011-es tanulmányából.³ [4]

A magyar és a lengyel eredmények tehát az európai szintű előítéletesség mutatóin túl a mindennapi életszemlélet és az általános megelégedettség viszonyában is jelentősen eltérnek a többi európai országban tapasztaltaktól. A médiában évről évre feltűnő és az általános magyar pesszimizmust bemutató híradásokkal szembesülve talán már meg sem lepődünk, beletörődünk lehetőségeinkbe. Egy társadalomban viszont az ilyen szintű, általános borúlátás nem csupán az előítéletesség és a szélsőséges ideológiák motorja, hanem a demokratikus erők kudarca is. A lakossági csoportok között

² Az olasz hatóságok 2008-ban megkezdték az országban több város peremén létesült sátoráborok lakóinak nyilvántartásba vételét. A főleg roma származású felnőttektől és gyerektől egyaránt felvett adatlapok azok ujljenyomatát, etnikai és vallási hovatartozását is tartalmazta. Az eljárásmodot több nemzetközi jogvédő szervezet élesen kritizálta, míg a közbiztonság romlásáért főleg a romákat felelősnek érző olasz társadalom üdvözölte az intézkedést.

³ A GFK Roper Consulting Mood of the World 2011 című tanulmányáról van szó.
http://fn.hir24.hu/itthon/2011/07/28/bainokok_vagyunk_pesszimizmusban? (Letöltve: 2013.01.25.)

HADTUDOMÁNYI SZEMLE

DR. BERÉTI László – TÓTH Csaba

Budapest, 2014.
7. évfolyam 2. szám

ti ellenségesség napjainkban már nem egyszerűen egy-egy réteg problémája, hanem az egész társadalmunkat veszélyeztető, biztonságpolitikai kihívás.

2. MIÉRT ELŐÍTÉLETES A MAGYAR TÁRSADALOM?

2.1. MAGYARORSZÁG TÖBB ÉVSZÁZADOS MÚLTJA

Amennyiben azokat a jellegzetes tényezőket keressük, amelyek a magyar és lengyel mérési eredmények kimagaslóan magas voltára magyarázatul szolgálhatnak, hasznos lehet megvizsgálni a két országot egyaránt jellemző sajátosságokat, így az országok több évszázados múltját. A nyugat-európai nemzetek kialakulása az 5-6. században indult meg azokból a germán királyságokból, amelyek egy-egy tekintélyes dinasztia vezetésével felosztották maguk között a Római Birodalom örökségét. Az ókori Róma által a Földközi-tenger medencéjében létrehozott államalakulat egységei alapján egyes népek olyan új, önálló országot alapítottak, mint Gallia (frankok), Hispánia (nyugati gótok), Britannia (angolszászok) és Itália (longobárdok). A 9. században ezekhez csatlakozott a Német Királyság, a három skandináv állam, továbbá keleten Lengyelország, Magyarország és Csehország. A Keletrómai Birodalom római-görög folytonosságát őrző európai nemzetek mellé Közép- és Kelet Európában a 8-11. században fiatalabb népek jelentek meg, így jöttek létre a bolgárok, szerbek és a horvátok királyságai. A nyelvi egység ekkor még nem, inkább a közösségi szempontok és a nemzeti sajátosságok számon tartása, valamint az idegen uralom elutasítása tudatosították a nemzeti érzést. Bibó István okfejtése szerint „... a legújabb kori Európában az államok nem azért voltak egynyelvűek, mert egynyelvű népek állottak össze, és alakítottak országot, hanem azért, mert egy fennálló állami és nemzeti keret egyik vagy másik népe politikai, kulturális vagy számbeli hegemoniája egynyelvűvé tett...”. [5] Az így kialakult államhatárok és a Közép-Európában élő nemzetek nyelvhatárai ezáltal eltolódtak.

A nemzeti egységek stabilitását évszázadokon keresztül családi vagy hűbéri alapokon nyugvó politikai szerkezet adta. A nemzetek politikai életét viszont a 15-17. századtól az állam központi hatalma mellett egyre inkább befolyásolta az állami apparátust mozgó értelmiségi réteg és a városi polgárság is. A közösségi formának a francia forradalom lezajlásáig (1789) a nemesség volt a tudatos hordozója, amely végül nem tudta megakadályozni az értelmiségi és polgári osztálynak a nemzeti keretbe történő behatolását. A hatalmi helyzetben lévő arisztokratikus embertől az emberi szabadságot visszaadó közösség így egyik napról a másikra vette birtokba a hatalmat. A közösségi érzelmek intenzívebbé váltak, az államok demokratizálódtak. A 18. században a modern nemzeti érzés térhódítása a nyugat- és észak európai államokban nem történhetett máshol, mint a meglévő állami kereteken és országhatárokon belül. [6]

Más volt viszont a helyzet Közép-Kelet Európában, ahol az oszmán hatalom előretörése úgy döntötte meg a meglévő nemzeti kereteket, hogy azok a nyugti mintához hasonlóan még nem tudtak megszilárdulni. Az állam- és nemzetalakulás útját magyar szempontból megpecsételte a területen azon körülmény is, hogy a Magyar Királyság területén a török hódítások a Habsburg Birodalom térnyerésével valósultak meg. A 18. század második felétől a Habsburgok a befolyásuk alatt tartott területeket „osztrák” tudattal igyekeztek megtölteni. Az uralkodó dinasztia e törekvése meggyengítette ugyan a nemzeteket, de őket egységbe kovácsolni nem tudta. A francia forradalom nyomán az osztrák vezetésű alkalmi unión belül a német és az olasz mellett a magyar, a lengyel, valamint a cseh nemzeti érzés is kezdett éledni. A saját állami apparátussal, gazdasági szervezetekkel, de esetenként egységes politikai kultúrával sem rendelkező új nemzeti mozgalmak nagy energiát fektettek a meglévő keretek lebontására és sajátjuk mielőbbi kiépítésére. A 19. század elejétől a Habsburgok gyökértelen államszervezetét magukról lerázni igyekező nemzetek már egyre inkább a nyelvi erőviszonyok figyelembe vételével kezdtek számot vetni saját helyzetükkel. Azok a nemzetek, amelyek történelmi határa mellett nyelvrokonok éltek (vagy amelyeknek nem is voltak történelmi határai), a közös nyelv alapján igyekeztek egyesíteni erőiket. Azon nemzetek pedig, amelyek területén másnyelvűek is éltek, az egynyelvű állam programját tűzték ki zászlójukra. Ter-

HADTUDOMÁNYI SZEMLE

DR. BERÉTI László – TÓTH Csaba

Budapest, 2014.
7. évfolyam 2. szám

mészetiesen továbbra sem önmagában a nyelv, hanem a történelmi élmények és folyamatok voltak a nemzetalkotó tényezők, mégis a Közép- és Kelet Európában kialakult különös viszonyok miatt a nyelvi összetartozás politikai és történelmi tényezővé vált. [7]

Már az 1848/49-es forradalom és szabadságharc tanulságai között szerepelt, hogy a Magyar Királyságban a modern nemzeti érzésből fakadó szabadság és demokratizálódás a nemzetiségi területek elvesztéséhez fog vezetni. A nemzeti érzés ugyanis a magyar sikerek hatására a hazánkban élő nemzetiségekben is feléled, akik már nem elégedtek meg az anyanyelvük használatával, hanem magukat az országon belül külön nemzetként akarták elismertetni. A bécsi udvar támogatását nyíltan élvező és a magyar kormánnyal szembehelyezkedő horvátok a Monarchián belüli kiváltságokat élveztek, amelyet a szerbek is szerettek volna megkapni. Az erdélyi románok a román nemzet egyenjogúságát és a jobbágyok felszabadítását követelték, míg a szlovákok nyelvi egyenjogúságot és nemzeti jelvények használatát akarták. A szerb vezetők és a horvát országgyűlés is egyaránt a bécsi udvarhoz fordultak segítségért, a Habsburgok pedig mindent megtettek az ellentétek kiélezése érdekében: a magyar forradalom ellen horvát támadás indult és szerb⁴ felkelés robbant ki. Mindössze 18 évvel később, hogy a magyarság fegyverrel harcolt a Habsburgoktól történő elszakadásért, a szabadságharc leverését követő véres megtorlások után a korábban szemben álló felek már a megegyezésen alapuló együttélés lehetőségét előtérbe helyezve jutottak el az 1867-es osztrák-magyar Kiegyezésig. A politikai vezetők és a történelem is gyakran megfeledkezik arról a körülményről, hogy a magyarságtól régen elidegenedett (főleg déli) népek lakta történelmi magyar területek egyben tartását is e dualista, kölcsönös megállapodás adta.

2.2. A 20. SZÁZAD ELSŐ FELÉNEK VIHAROS TÖRTÉNELME

A kölcsönös védelem jegyében Ausztriával az I. világháborúba belépő Magyarországot e helyzetben érte el az 1918-as összeomlás. Ekkorra az ország déli részében már önálló tudatra jutott nemzetiségek után az északi régiókban lakó szlovák és orosz ajkú lakosság is végleg elszakadt a történelmi Magyarország gondolatától. Már az Osztrák–Magyar Monarchia vereségének közeledtével, 1918 őszén Budapesten kitört az őszi forradalom, Károlyi Mihály irányítása alatt polgári demokratikus kormány alakult. Hazánkban megszűnt a királyság intézménye és kikiáltották a Magyar Népköztársaságot. *„...Figyelemreméltó kísérletet tett az új hatalom a nemzetiségi kérdés rendezésére. Az országot föderatív köztársaságnak nyilvánította, s autonómiát adott a nemzetiségeknek. A bekövetkezett területi veszteségek miatt azonban a gyakorlatban csak a német és a ruszin autonómia érvényesülhetett egy ideig...”*. [8]

Mivel az antant részéről az ország feldarabolására katonai intervenció indult meg, a Károlyi kormány már nem volt képes egyben tartani a történelmi Magyarországot. Az ország jelentős része így francia, román⁵ és szerb ellenőrzés alá került. Ez a Károlyi-kormány bukásához vezetett, 1919 márciusában az ország még magyar kézen maradt részében a forradalmi eszméket nagyban agitáló, Kun Béla vezette kommunisták ragadták magukhoz a hatalmat. A Tanácsköztársaság az országra nehezedő külső nyomás és a hazai mindennapi élet szintjén is problémák tömegével állt szemben, mígnem 1919. július 31-én összeomlott, az I. világháborút megnyerő antant országok csapatai Magyarország egész területét megszállták.

1919 májusában Szegeden Károlyi Gyula gróf vezetésével bécsi politikusok által is elismert ellenkormány alakult, amely hadügyi tárcáját Horthy Miklós vette át, aki vezetésével megindult a Nemzeti Hadsereg újraszervezése. A könnyű fegyverzetrel felszerelt csapatoknak a rendfenntartás lett volna a feladatuk, de *„...ezzel szemben részesei voltak azok-*

⁴ Az osztrákok részéről az úgynevezett „nemzetiségi kártya” kijátszása nem az 1848/49-es események privilégiuma. A Habsburg abszolutizmus ellen irányuló Rákóczi-szabadságharc (1703–1711) idején az osztrákok támogatását élvező szerbek (rácok) és az erdélyi szászok mindvégig szemben álltak a kurucokkal. A szerb–magyar sorozatos összecsapások végigkísérték a szabadságharc nyolc esztendejét, mérhetetlen szenvedést okozva ezzel az Alföld polgári lakosságának, magyar és a szerb oldalon egyaránt.

⁵ Az antant hatalmak által küldött ultimátum a román közigazgatás kiterjesztését már a Tisza vonaláig írta elő.

HADTUDOMÁNYI SZEMLE

DR. BERÉTI László – TÓTH Csaba

Budapest, 2014.
7. évfolyam 2. szám

nak a leszámolásoknak, amelyet a megelőző vörös terror miatt felelősségre vonásra váró, meghurcolt társadalmi csoportok követeltek. Ebből lett a fehér terror, amely során csakúgy, mint a Tanácsköztársaság idején rendőrségi vizsgálat és bírósági ítélet nélkül álltak bosszút azokon, akik a forradalmak alatt vezető szerepet vállaltak. Sok száz halálos áldozata volt ezeknek a kilengéseknek... Sajnálatos kísérőjelensége volt az ellenforradalomnak az antiszemitizmus...". [9] Budapesten a lemondott kommunisták nyomán Peidl Gyula vezetésével alakult átmenetinek szánt szakszervezeti kormány, amely a Tanácsköztársaság intézkedéseit próbálta visszaállítani, ezt viszont az antant elutasította. A Magyarországon így kialakult politikai vákuumot 1920 őszére az addigra már a nagyhatalmak részére elégséges tekintéllyel és befolyással bíró Horthy Miklós töltötte be, aki a kormányzóként látta el az ország irányítását.

Minthogy Csehországhoz és Lengyelországhoz hasonlóan a nyelvi és történeti határok nálunk is eltérőek voltak, az 1920-as trianoni békeszerződés (vagy békediktátum) országunktól nem csak más nyelvű, de jócskán magyar nyelvű területeket is elcsatolt. Az első világháború győzteseinek eme döntése Magyarországon belpolitikai válságok további sorát indította el, az anyaországon kívül rekedt magyarságot pedig kisebbségi létbe kényszerítette. „...A nemzetiségi elvű, s a népek önrendelkezésére hivatkozó rendezés csődjét mutatta, hogy az 1921-es népszámlálás szerint térségünk országában a nemzeti kisebbségek aránya a következő volt: Lengyelország 36,5%, Csehszlovákia: 34,5%, Jugoszlávia: 18,8%, Románia: 22,3%, Magyarország: 10,4%. [10]

Közép- és Kelet Európa területi státusának ilyen fokú deformálása pedig súlyos következményekkel járt: a nemzetek túlzás nélkül szinte az összes szomszédjukkal az állandó szembenállás állapotába kerültek. E visszataszító jelenség pedig természetellenességéből fogva magával hozta a kisebbségi elnyomás és a kisebbségi sérelmek tárgykörét is. A kisebbségi ember helyzetében nem látszik különbség azon körülmény tekintetében, hogy az egyén egy történeti kisebbség vagy esetleg egy odacsatolt nemzetiség tagja. A kisebbségi létben saját nyelvéhez és népéhez ragaszkodó ember mindig gyanús, még olyan országokban is, amelyek nem csak az államnyelvet beszélő lakosságot érzik egyedüli bázisuknak. A nemzetek szembenállása során az országhatárokon kívül rekedt magyar kisebbségekhez intézett, az állampolgári egyenlőségről szóló beszédek üres frázisoknak bizonyultak. A háttérbe szorított magyar kisebbségek „nyomott” életükben esetlegesen bekövetkező, pozitív irányú változást csak a saját nemzetükhöz tartozóktól várhatták. A kialakult lehetetlen állapot reálisnak látszó kompenzálását így az anyaországgal történő újra egyesülés reménye adta meg. [11]

A trianoni békeszerződés előtti terület helyreállításának lehetőségét a magyar államvezetés a Németországgal történő együttműködésben látta, ezért Magyarország az első és második bécsi döntések⁶ fejében távolodni kezdett az európai demokratikus hatalmaktól. Miután a németek 1941-ben Jugoszlávia lerohanását elhatározták, a délvidéki magyar kisebbség létkérdése okán továbbiakban Magyarország „semleges” álláspontja sem volt tovább tartható. E semleges politika feladása Teleki Pál magyar miniszterelnök öngyilkosságához és hazánknak Németország oldalán a háborúba történő belépéséhez vezetett. A világháború fejleményei viszont nem hozták meg a gyors német győzelemhez fűzött reményeket, a fokozott katonai részvételnek megfelelni igyekvő, gyenge fegyverzetű 2. magyar hadsereg 1943 januárjában megsemmisítő vereséget szenvedett. Kállay Miklós kormánya 1942 őszétől diplomáciai erőfeszítések útján törekedett felmérni a német érdekszövetségből és a háborúból történő kilépés lehetőségeit. A Kállay-kormány viszont a fegyverszüneti feltételek megvalósítását halogatta, mivel azt (főleg Horthy Miklós kormányzó ideológiai fenntartásai miatt) nem a keleti irányból közeledő szovjet, hanem az olasz hadszíntér felől Európa közepe felé tartó angol, amerikai csapatokkal tervezte. [12]

Magyarország háborúból történő mielőbbi kiválására hazánk 1944 márciusában bekövetkező német megszállását követően már kevés lehetőség adódott. A megszállást követően a nem németbarát politikusok ellen letartóztatási hullám

⁶ A bécsi döntések 1938-ban és 1940-ben Magyarországnak a trianoni békeszerződés felülvizsgálatára irányuló politikájával összhangban született nemzetközi döntőbírói döntések voltak, melyek révén az ország erős német közreműködésre visszakapta Szlovákia déli-, Kárpátalja délnyugati sávját, majd az észak erdélyi területeket is.

DR. BERÉTI László – TÓTH Csaba

Budapest, 2014.
7. évfolyam 2. szám

indult, és a magyar belügyekbe beavatkozó német rendőri-biztonsági szervek vezetésével tömegesen kezdődtek meg a budapesti zsidók gettóba hurcolása és deportálása. A gyorsuló és kiéleződő események nem adtak lehetőséget a további kérdésekre: 1944 őszén a nyugati erők késlekedésével és a szovjet csapatok Kárpátokba történő betörésével Magyarország hadszíntérré változott. A harci cselekmények polgári áldozatai mellett a kegyetlenkedések ártatlan tízezrek életét követelték. [13]

1944 októberében Horthy végső lépésként már katonai és belpolitikai előkészítettség nélkül próbált meg kiugrani a háborúból, sikertelenül. E lépés eredményeképpen a németek a kormányzót lemondatták és támogatásukkal a szovjetek által még meg nem szállt országrészben a háború végsőig való folytatását hirdető, Szálasi Ferenc vezette nyilas terroruralom vette kezdetét. A háborús körülményektől fenyegetett hátországon a nyilas hatalomnak többtízezer honfitársunk esett áldozatul. A szovjet csapatok előrenyomulása és az újbóli területi átcsatolások addig soha nem látott mértékű menekülthullámot és lakosságcserét idéztek elő, Észak-Erdélyben és a Délvidéken is több száz magyart támadtak meg, hurcoltak el vagy végeztek ki a népi ellenálló paramilitáris alakulatok.

Az első világháborúban Hollandia megőrizte semlegességét, az Egyesült Királyság és Franciaország pedig a győztes hatalmak között szerepelt. Miután a versailles-i kastélyban érdemi döntési pozícióval bíró nyugati hatalmak szinte elfordultak az európai kontinens (így a magyarság) ügyeitől, a béketárgyalásokon a francia fél akarata dominált. A legyőzöttek, így főleg a németek elleni revans és az óriási háborús jóvátételt követelése inkább előtérbe került, minthogy földrajzi és demográfiai adatok alapján hosszú távon is elérhető államok jöhessenek létre. A történeti nagy Magyarország ábrándképével e béke magyar részről súlyos igazságtalansággá került be a történelembe. A korábbiakban bemutatott súlyos belpolitikai válságaink és a II. világháborúba egyenesen vezető út jól érzékeltetik azon tényt, hogy a magyarság mennyire nem tudott (és gyakran ma sem tud) túllépni az többségében magyar lakta területek elcsatolásával okozott nemzeti tragédián.

Tagadhatatlan tény, hogy Magyarországnak a háborútól való távolmaradása, de még az abból, időben történő kiválasztása is számos kegyetlenkedést és népiirtást előzhetett volna meg és a németekkel való szembefordulásunk jelentősen javíthatta volna az ország érdekeinek érvényesülési lehetőségeit a II. világháború utáni időszakban. A náci Németország „utolsóig kitartó csatlósaként”, az országunkban állomásozó szovjet erők árnyékban a magyarság nemzeti szuverenitás szempontjából pozitív, kedvező megítélésre semmiképpen nem számíthatott. Magyarország nem tarthatta meg az 1938 és 1941 között visszaszerzett, többségében magyar lakta területeket. A súlyos helyzetbe kerülő magyar kormány lakosságcsere programba kényszerülve igyekezett megóvni a jogfosztottá nyilvánított és lakóhelyéről kitelepített honfitársainkat. [14] A magyarság a 20. század első felének a fentiekben ismertetett történelmi viharai miatt gyakran érzi úgy, hogy mellette senki nem állt ki, sőt: neki Európa valamilyen szinten az „adósa”. Az igazságtalan trianoni béke, a környező országok következő évtizedekben tapasztalható magyarellenes politikája és az anyaországban soha nem látott zűrzavar szinte megbélyegezte a magyar emberek mentalitását.

2.3. A KOMMUNISTA KÖZELMÚLT

A visszaemlékezések alapján a szovjet hadsereg katonáiról igencsak ellentmondásos kép bontakozik ki. A Vörös Hadsereg sokak számára az üldöztetések végét jelentette, míg mások az újabb megszálló hatalom megtestesítőjét látták bennük. Tény, hogy a német megszállást követően az országot megszálló Vörös Hadsereg tagjainak erőszakos viselkedése generációkra szóló sebeket ejtett. Ezekről a sérelmekről ráadásul politikai okokból a maga idejében, sőt még évtizedekkel később sem lehetett beszélni. A Magyarország területére hatalmas tömegben benyomuló szovjet katonák viselkedése és szokásrendszere merőben eltért a németekétől. A szovjet katonák egyénileg elkövetett bűncselekményei fölött a parancsnokság szemet hunyt, sőt a fosztogatásra burkoltan engedélyt is adott. A Szovjetunióba több tízezer hadifoglyot küldtek vissza, akik közül sok volt a civil, akár az utcai járókelők közül összefogott lakos. A tömeges letartóztatások ellen

DR. BERÉTI László – TÓTH Csaba

Budapest, 2014.
7. évfolyam 2. szám

az 1944-ben Dálnoki Miklós Béla vezérezredes vezetésével megalakuló, a Szálasi kabinettel párhuzamosan működő Ideiglenes Nemzeti Kormány is tiltakozott a szovjeteknél.

A közbiztonság lényegében megszűnt, a megszálló hadsereg vagy a dezertáltak bármikor fosztogatásba kezdhettek, amelyek gyakran erőszakosabb cselekményekbe, akár gyilkosságokba is torkolltak. A hazai közgondolkodásban a legmélyebb nyomot kétség kívül a magyar nők tömeges méreteket öltő megbecstelenítése hagyta, amelynek fiatal lányok és az idős asszonyok is egyaránt áldozatul estek. A szovjet hadsereg által tömegesen elkövetett nemi erőszak okozta lelki sérülések magyar nők és családok generációit évtizedeken keresztül elkísérték, nem beszélve a nem kívánt terhességekről és a sokszorosára emelkedett különféle nemi betegségek terjedéséről. [15]

A háborús pusztulás traumájából ébredező lakosság lehető legszélesebb körű bevonásával 1945-ben választásokat tartottak, amelyet a kiszagdák nyertek. Annak ellenére, hogy a voksok egyértelműen megmutatták a választók akaratát, az informális hatalom mégis a kommunisták kezében maradt. A választási eredményeket semmibe véve megalakult az úgynevezett Baloldali Blokk, amely már nyíltan kezdte meg a demokratikus úton választott kiszagda politikai erők háttérbe szorítását. 1948-ra a baloldali totalitárius hatalomátvétel teljessé vált, a jelentős szavazati arányt szerző politikai vezetők mandátumaiktól történő megfosztása és emigrációba űzése nyilvánvalóvá tette, hogy az új hatalmi berendezkedés nem tűr meg semmiféle, a szovjetektől eltérő politikai koncepciót. A szovjet-modell irányváltására megszilárduló egypártrendszerrel Magyarországon is előbb külső, majd belső ellenségek után kutató koncepciók perек kezdődtek. A szovjet gulágok mintájára 1950-től működő recski táborba koholt vádak alapján több ezer főt hurcoltak el, akik minimális létfeltételek között a helyi kőbányában dolgoztak. Mivel a kényszermunka táborból senki sem szabadulhatott, annak létét évekig sikerült teljesen titokban tartani.

Ezzel szemben a holland, az angol, a francia és az olasz lakosság 1949-ben alapító tagként szerepelt az Északatlanti Szerződés Szervezetében (NATO), amely a hidegháborús fegyverkezési verseny eredményeként a szovjet érdekszféra térnyerése ellen jött létre. A szövetséghez 1955-ben Nyugat-Németország (NSZK) is csatlakozott. A NATO tagállamok célkitűzéseik szerint minden politikai és katonai eszközt igénybe vettek (és teszik ezt a mai napig) a tagországok szabadságának és biztonságának megőrzése érdekében, így míg a szerencsésebb nyugati országokban a demokrácia épült, Magyarországon ismét diktatórikus évtizedek következtek, amely során gyakran embertelen körülmények formálták a lakosság életképét. A nyugati országokban viszont közös biztonságuk garantálásán túl arra is felmerült az igény, hogy egységes európai piacot, közös külpolitikát és a lehetőségekhez mérten szintén egységesített jogrendszert hozzanak létre. E gondolat alapján létrejött, majd egyre csak szélesedő Európai Uniónak a Friedrich Ebert Alapítvány diszkriminációs felmérésében résztvevő nyugati államok sorra váltak a tagjaivá, míg hazánk a szovjet rezsím döntése alapján a közép- és kelet-európai szocialista országok gazdasági együttműködési szervezetébe (KGST) integrálódott.

Hazánkban a kommunista vezetők személyi kultuszát éltető államhatalom az 1950-es évekre az élet minden részét behálózta, Rákosi Mátyás miniszterelnöksége alatt az erőltetett kolhozosítás és a nehéz- és a hadiipar gazdaságtalan fejlesztése miatt a szegénység tovább növekedett. Sztálin 1953-as halálát követően a szovjet vezetés utasítására hazánkban is fordulat következett be: Nagy Imre miniszterelnökké választását követően amnesztiát hirdetett, felszámolta az internálótáborokat, valamint a könnyű- és élelmiszeripar javára módosította a támogatások rendszerét. A bérek emelkedtek, az emberek terhei csökkentek és a közélet is demokratikusabbá vált. Ez utóbbi által jött létre a Hazafias Népfront, amely a baloldali véleményalkotás szabad fórumává vált. A visszatérésre váró Rákosi és hívei egy ideig nem mertek a szovjetek támogatását élvező Nagy Imre ellen cselekedni, aki irányába végül csak megrendült a szovjetek bizalma. Így Nagy Imrét a hazai pártvezetőség minden tisztségétől megfosztotta és helyére azt a Hegedűs Andrást helyezte, aki az enyhülés légköréhez szokott közéletben a rákosi féle országot kívánta visszahozni.

HADTUDOMÁNYI SZEMLE

DR. BERÉTI László – TÓTH Csaba

Budapest, 2014.
7. évfolyam 2. szám

1955-ben a szovjet megszálló erők kivonultak Ausztria területéről. Az osztrák államszerződés megkötése és az ezt követő kiűrés Magyarországon is azt a reményt keltette, hogy a szovjet megszállók hamarosan hazánkat is le hagyják. Ezzel szemben Magyarország a Szovjetunió nyugati határa lett. A magyarországi reformellenzék nyílt politizálását nem sikerült visszaszorítani. A szintén szovjet érdekszférába tartozó Lengyelországban Nagy Imre magyarországi reformjainak mintájára a diktatúrát enyhítő demokratikus reformok kerültek bevezetésre. A lengyelországi változásokkal rokon-szenvező szervezkedések az ország egész területén felgyorsultak.

Az általános elégedetlenség okozta tüntetések 1956 októberében fegyveres felkeléssé alakultak, amely sikere és gyors terjedése, valamint Hegedüs bukása meglepte és összezavarta a hazai politikai vezetést. A tömeg Nagy Imre mellé állt, aki az egypártrendszer ellenében szabad választásokat igyekezett előkészíteni, kiszabadította a börtönökből a politikai rabokat és tárgyalásokat kívánt kezdeni a szovjet csapatok teljes kivonulásáról. A magyar forradalom a nyugati világban és több a szovjet érdekszférába tartozó államban is pozitív fogadtatásban részesült. Az erkölcsi támogatáson túl viszont a lengyelektől érkező vér- és segélyszállítmányok jelentették a legnagyobb mértékű külföldi segítséget, az USA és a nyugati nagyhatalmak nem kívántak közbe avatkozni Magyarország mellett. A szovjet politikai vezetők így a katonai támadás mellett döntöttek. A Magyarország területére beáramló szovjet csapatmozgásokat észlelve Nagy Imre kormánya ellenlépésekre szánta el magát, az országban ismét valódi háborús helyzet alakult ki. A forradalom elbukását követően a szovjetek támogatását élvező Kádár János vezette államhatalom a következő három évben a forradalomban való részvételért több száz embert végzett ki és sok ezret börtönözött be, míg közel 200.000 ember elmenekült az országból. [16] Az 1956-os események kapcsán a nyugati államok passzív viselkedése miatt a magyar nép ismét csak azt élhette át, hogy az országot a demokratikus államok, közösségek cserbenhagyták. Hiába vívott a magyar nép heroikus küzdelmet, számára megint csak (többek szerint talán már sorsszerűen) a gyászos letérés jutott osztályrészül. *„...Röviddel a forradalom leverése után a fatalitás gondolatát még egy lassan érlelődő kétely is kiegészítette: nem biztos, hogy helyes volt ekkora vállalkozásba kezdeni, ennyi bajnak, rombolásnak kitenni az országot. Megjegyzendő, hogy ez a gondolat nem csak a magyar társadalomban ötlött fel. A forradalmat kitörő lelkesedéssel fogadó, s érzelmileg egyértelműen támogató nyugati világ közvéleménye is afelé hajlott, hogy irreális volt ez a próbálkozás, hiszen a szovjet óriáshatalmat még egy Magyarországnál sokkal nagyobb erő sem tudta volna meghátrálásra bírni. Ha pedig így álltak a dolgok, akkor a szovjet rend visszaállításába beletörődni nemcsak hogy nem szűgyen, hanem – az itt maradónak – az egyetlen reális életalternatíva. A történetek illetően megítélése és lelki földolgozása magában véve ugyan nem teremtett rokon-szenvet a berendezkedő Kádár-rendszer iránt, de előkészítette a társadalmat a vele való együttélésre, vagy másképp, némileg keményebben fogalmazva, az elkerülhetetlen előtti kapitulációra...”* [17]

1950 és 1988 közötti évtizedekben a fokozatosan tekintélyelvűvé váló pártvezetés nyíltan már nem törekedett az emberek teljes körű ellenőrzésére, viszont egyre jobban kiterjedt a lakosság titkosszolgálati megfigyelése, nőtt a besúgóhálózat. A rendszer legitimitása, ideológiai alapjainak kérdése és a szovjet megszállás ténye a nyilvánosságban tabutémának számított. Közben az agrárium háttérbe szorulásával ipari országgá váló Magyarországon hatalmas társadalmi átalakulások mentek végbe: megváltoztak az emberek szokásai és javultak a lakásviszonyok. Az átlagemberek életében megjelent a televízió, a hűtőszekrény és a gépkocsi. E korszakos változásokat a politikai vezetők mind a szocialista társadalomépítés vívmányaiként mutatták be. A fejlődésnek azonban nagy ára volt. Az eladósodó ország kádárista vezetése ideológiájában élesen bírálta ugyan a nyugati államokat, Magyarország 1973-tól kezdve mégis rendszeresen kapitalista országokból származó hiteleket vett fel a gazdasági hiány pótlására. Az 1960-as évektől lehetővé váló a nyugati utazások alkalmával a turisták meglepve szembesültek azzal, hogy a nyugati világ modernizációja és nemzeti jóléte jóval a hazai előtt halad. E tapasztalat és a kádári kettős beszéd az 1980-as évekre rendkívül ellentmondásossá tette a rendszert. [18] A többségben munkavállaló lakosság körében nőtt a mindennapi túlhajszoltság, ezzel együtt emelkedett a deviáns magatartások száma is: az emberek egyre kilátástalanabbnak érezték helyzetüket. A korszakban terjedt a moz-

HADTUDOMÁNYI SZEMLE

DR. BERÉTI László – TÓTH Csaba

Budapest, 2014.
7. évfolyam 2. szám

gásshzegény-, egészségtelen életmód, az alkoholizmus és ezen időszakban Magyarországon lettek a világon a legtöbb öngyilkosok.

2.4. A RENDSZERVÁLTÁST KÖVETŐ ÉVTIZEDEK

Az 1980-as évek második felére bebizonyosodott, hogy a Szovjetunió gazdaságilag és katonailag is alul marad az Egyesült Államok és nyugati szövetségeseihez képest. 1989 nyarára nyilvánvalóvá vált, hogy a szocialista rendszer meg fog bukni, így az új rendszer hatalmi pozícióért Magyarországon politikai küzdelem kezdődött. Végeredményében e politikai rendszerváltozás vezetett el az 1990 tavaszi többpárti demokratikus országgyűlési választásokig. [19] A nyugati példákkal ellentétben a hányatott sorsú magyar történelem hatásaként gazdasági kérdések helyett a hazai politikai erők megítélésében jelentős szempont volt, hogy a pártok milyen ideológiai pozíciót foglaltak el. Míg kezdetben a konzervatív-liberális vagy a posztkommunista-antikommunista bázisú apróbb pártok önállóan igyekeztek elnyerni a szavazók bizalmát, a második szabad választásra a legtöbb politikai erő felismerte, hogy csak a legnagyobb pártok érhetnek el komoly sikert. Ezáltal a politikai küzdelem hazánkban is a kétdimenziós verseny irányába tolódott el.

Mivel a választók többsége a pártrendszert egyetlen jobb-baloldali skálaként értelmezte, az ezredfordulóra a szocialista pólus (MSZP) és a keresztény-polgári centrum (Fidesz-MPP) versenye vált igazán meghatározóvá. A kisebb pártok átalakultak, megszűntek vagy valamelyik nagy párt mellé csoportosultak, így azok nem is jelenthettek önálló kormányzati alternatívát. Az ezredfordulóhoz közeledve a választást eldöntő szempontok között a pártok ígéretei és az azok megvalósításához szükséges kompetenciák megjelölése is előtérbe került, de a 2006-os önkormányzati választás idejére a baloldal teljes hitelvesztése ismét az ideológiai-kulturális ellentétet emelte a politikai versengés egyetlen releváns dimenziójává. [20] A baloddallal szemben a Fidesz 2010-es nagyarányú győzelmét követően a befagyottnak hitt pártstruktúra felengedett és ismét az átrendeződés felé halad. Az újonnan tért nyerő politikai erők (Jobbik, LMP, DK, Együtt 2014) önállóan vagy lazább szövetségbe rendeződve, mindkét pólus irányából igyekeznek megszólítani a rendszerrel elégedetlen szavazókat.

A rendszerváltástól mindenki a vágyott nyugati életszínvonal elérését várta. A politikai, gazdasági és társadalmi átalakulás évtizedeiben kormányzati és az ellenzéki szerepben is feltűnő nagy pártoknak viszont nem sikerült olyan átfogó programot véghezvinniük, amely gyógyírt hozna az ország népesedési és gazdasági helyzetére. A rendszerváltás keltette remények pozitív hatással voltak az öngyilkosságok számának visszaesését illetően, de az ország társadalmának előregedését és a gyermekvállalási kedv csökkenését az átmeneti „eufória” nem változtatta meg. A kilencvenes években hiábavalónak bizonyult reménykedést követően a pártok az ország mielőbbi, szoros európai integrációját tűzték ki célul, amely majd bizonyosan az életkilátások javulását hozza magával. A 2004-es európai uniós csatlakozást követően eltelt évtizeddel a hátuk mögött viszont már egyre többen adnak hangot fenntartásuknak az Európai Unió jelenlegi helyzetével és azon belül Magyarország szerepével kapcsolatban. [21]

A rendszerváltozást követő évek során „elitcsere” zajlott le hazánkban, így jelenhetett meg a tulajdonosi-vagyoni elit. A középréteg karcsúbbá vált, a munkanélküliség nyílt és tömeges társadalmi jelenség lett. A kilencvenes évek végére a különböző társadalmi csoportok zártabbá válnak, a társadalmi ranglétrán való emelkedés, de a még a jelenlegi státusz megtartása is egyre nagyobb erőfeszítést igényel. A rendszerváltást követően jövedelmi-vagyoni egyenlőtlenségek folyamatosan és gyorsuló ütemben növekedtek. Az anyagi ellehetetlenülés rémképe és realitása mellett sokan szkeptikusok abban a kérdésben is, hogy az átlagember tudja-e irányítani saját sorsát vagy egyáltalán befolyással tud-e lenni rá. A technikai fejlődés felgyorsult, a munkaköri kompetenciák folyamatos képzést és tanulást kívánnak meg, a világban a nyitott és rugalmas emberek boldogulnak. A történelmi mélypontok és a magyar társadalmat nemzedékeken át elkísérő sebek még ma is érzetik hatásukat. A mai információ áradatban rendszerváltást megelőző évtizedekhez képest a dol-

HADTUDOMÁNYI SZEMLE

DR. BERÉTI László – TÓTH Csaba

Budapest, 2014.
7. évfolyam 2. szám

gok bonyolultabbá váltak, manapság az emberek többsége azon is nehezebben igazodik ki, hogy a világban tulajdonképpen mi és miért történik.

A magyar és vele együtt más hasonló sorsú nép (így a lengyel) politikai és társadalmi szemlélete pedig megítélésem szerint mindaddig nem is lesz képes a mindennapi életben elfogadóbbá válni és toleránsnak lenni, amíg életkörülményeink nem közelítik meg azon európai országokét, amelyben a Friedrich Ebert Alapítvány a felmérést szintén elvégezte. Változatlan körülmények között a nevelésre, felvilágosításra szánt erő és energia aligha lesz hatékony, a már e társadalmi légkörbe beleszületett fiatalabb generációkat pedig könnyen magukkal sodorhatják az önvédelemként idegenellenességet, rasszizmust és előítéletességet hirdető szélsőséges tömegérzelmekek.

Kulcsszavak: társadalmi tolerancia, antiszemitizmus, életszínvonal, belpolitikai stabilitás

Keywords: social tolerance, anti-semitism, standard of living, political stability

FELHASZNÁLT IRODALOM

- [1] [2] [3] G. Márkus György: (2012.): *Előítéletesség Európában, intolerancia Magyarországon. Recenzió és reflexió.* http://epa.oszk.hu/02000/02051/00027/pdf/EPA02051_Tudomanyos_Kozlemenyek_27_2012_aprilis_073-084.pdf (Letöltve: 2013.01.18.)
- [4] Matalin Dóra (2011.): *Magyar lélek: Mire ez a pesszimizmus? A gazdaság, a történelem, a lelkialkat, az értékrend és a megszokás a rosszkedv oka.* http://nol.hu/belfold/20110903-miert_ez_a_pesszimizmus_ (Letöltve: 2013.01.25.)
- [5] Bibó István (2011.): *A kelet- európai kisállamok nyomorúsága.* Argumentum Kiadó- Bibó István Szellemi Műhely. Budapest. 50. oldal
- [6] Bibó István (2011.): *A kelet- európai kisállamok nyomorúsága.* Argumentum Kiadó- Bibó István Szellemi Műhely. Budapest. 51-52. oldal
- [7] Bibó István (2011.): *A kelet- európai kisállamok nyomorúsága.* Argumentum Kiadó- Bibó István Szellemi Műhely. Budapest. 54-57. oldal
- [8] Szabó A. Ferenc (2001.): *Magyar Politikátörténet.* Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem nyomdájá. Budapest. 94. oldal
- [9] Szabó A. Ferenc (2001.): *Magyar Politikátörténet.* Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem nyomdájá. Budapest. 123-124. oldal
- [10] Herczegh- Arday- Johancsik (2001.): *Magyarország nemzetközi kapcsolatainak története.* Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem nyomdájá. Budapest. 115. oldal
- [11] Bibó István (2011.): *A kelet- európai kisállamok nyomorúsága.* Argumentum Kiadó- Bibó István Szellemi Műhely. Budapest. 92-96. oldal
- [12] Herczegh- Arday- Johancsik (2001.): *Magyarország nemzetközi kapcsolatainak története.* Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem nyomdájá. Budapest. 151-157. oldal

HADTUDOMÁNYI SZEMLE

DR. BERÉTI László – TÓTH Csaba

Budapest, 2014.
7. évfolyam 2. szám

- [13] Herczegh- Arday- Johancsik (2001.): *Magyarország nemzetközi kapcsolatainak története*. Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem nyomdája. Budapest. 163-176. oldal
- [14] Szabó A. Ferenc (2001.): *Magyar Politikatörténet*. Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem nyomdája. Budapest. 154-156. oldal
- [15] Keisz Ágoston (2014.): *Mit művelt a magyarokkal a Vörös Hadsereg?*
<http://www.origo.hu/tudomany/tortenelem/20140220-ii-vilghaboru-magyarország-nemetek-oroszok-katonak-polgari-lakosság-mit-muvelt-a-magyarokkal.html> (Letöltve: 2014.02.22.)
- [16] Szabó A. Ferenc (2006.): *A nemzetközi migráció és korunk biztonságpolitikai kihívásai*. Zrínyi Kiadó. Budapest. 164. oldal
- [17] Kende Péter (2000.): *Mi történt a magyar társadalommal 1956 után?*
<http://www.rev.hu/portal/page/portal/rev/kiadvanyok/evkonyv03/kende> (Letöltve: 2014.04.06.)
- [18] Szabó A. Ferenc (2001.): *Magyar Politikatörténet*. Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem nyomdája. Budapest. 219-220. oldal
- [19] Szabó A. Ferenc (2001.): *Magyar Politikatörténet*. Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem nyomdája. Budapest. 238-242. oldal
- [20] Méltányosság Politikai Elemző Központ (2008.): *Merre tart a magyar pártrendszer?*
<http://www.meltanyosság.hu/files/meltany/imce/doc/mc-merretartapartrendszer-090609.pdf> (Letöltve: 2014.03.08.)
- [21] Valuch Tibor (2006.): *Az 1989/90-es rendszerváltás társadalmi hatásai*.
http://szocianszek.unideb.hu/tart/Kutatomuhelyek/Tarsadalomtorteneti_files/Rendszervaltastarshat1.pdf (Letöltve: 2014.03.08.)